

४. शहरी स्थानिक शासन संस्था

४.१ नगरपंचायत

४.२ नगरपरिषद

४.३ महानगरपालिका

मागील पाठात आपण ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन संस्थांचे स्वरूप पाहिले. या पाठात आपण शहरी भागातील स्थानिक शासन संस्थांचे स्वरूप समजावून घेणार आहोत. शहरी स्थानिक शासन संस्थांमध्ये नगरपंचायत, नगरपरिषद व महानगरपालिका यांचा समावेश होतो.

आपल्या देशात शहरांची संख्या खूप आहे. शहरे झपाट्याने वाढत आहेत. गावांची निमशहरे, निमशहरांची शहरे आणि शहरांची महानगरे होत आहेत. शहराच्या आजूबाजूला असणाऱ्या ग्रामीण भागाचेही स्वरूप बदलत आहे.

चला, चर्चा करा.

शहरांना भेडसावणारे प्रमुख प्रश्न कोणते आहेत ?

शहरातील नातेवाइकांकडे दिवाळीची सुट्टी मजेत घालवलेली रेश्मा तेथील काही प्रसंगांबाबत विचार करू लागली. रेश्माप्रमाणेच या प्रसंगावर तुम्ही विचार करा आणि दोन परिच्छेदांत ते लिहा.

- रुग्णवाहिकेचा सायरन जोरात वाजत होता आणि मोकळा रस्ता मिळत नव्हता.

- पाणीकपातीच्या निर्णयामुळे पाण्याच्या टँकरसमोर गर्दी होती.

- बागांमध्ये लहान मुले व ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सोई केल्या जात होत्या.

शहरांमधील सोई व समस्या

१. उद्योग, व्यवसायाच्या संधी
२. वाढते सेवाक्षेत्र
३. मोठ्या प्रमाणावर रोजगार
४. मनोरंजन, कला, साहित्य इत्यादी सोई उपलब्ध

१. अपुरा निवारा
२. जागेची टंचाई
३. वाहतूक कोंडी
४. कचऱ्याच्या विल्हेवाटीची समस्या
५. वाढती गुन्हेगारी
६. गलिच्छ वस्त्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या

४.१ नगरपंचायत

शहर होण्याच्या प्रक्रियेत जी गावे असतात तेथे नगरपंचायत असते. पूर्णतः खेडेही नाही आणि शहरही नाही अशी काही ठिकाणे आपण पाहतो. तेथील स्थानिक शासन संस्था म्हणजे नगरपंचायत होय. अन्य स्थानिक संस्थांप्रमाणे नगरपंचायतीची दर पाच वर्षांनी निवडणूक होते. निवडून आलेले प्रतिनिधी आपल्यापैकी

एकाची अध्यक्ष आणि एकाची उपाध्यक्ष म्हणून निवड करतात.

✱ सर्वच स्थानिक शासन संस्थांना काही आवश्यक कामे पार पाडावी लागतात. त्यानुसार नगरपंचायतीची आवश्यक कामे कोणती असे तुम्हांला वाटते ?

४.२ नगरपरिषद

लहान शहरांसाठी नगरपरिषद हे स्थानिक शासन निर्माण केले जाते. नगरपरिषदेच्या निवडणुका दर पाच वर्षांनी होतात. निवडून आलेले प्रतिनिधी नगरसेवक म्हणून काम करतात. ते आपल्यापैकी एकाची अध्यक्ष म्हणून निवड करतात. त्यास नगराध्यक्ष असे म्हणतात.

नगरपरिषदेच्या सर्व सभांचे अध्यक्षस्थान नगराध्यक्ष भूषवतो. तेथील कामकाजाचे नियमन करतो. नगरपरिषदेच्या आर्थिक प्रशासनावर नगराध्यक्ष लक्ष ठेवतो. नगराध्यक्षांच्या गैरहजेरीत उपनगराध्यक्ष नगरपरिषदेचे कामकाज पाहतो.

नगरपरिषदेला काही कामे करणे बंधनकारक असते, ती आवश्यक कामे म्हणून ओळखली जातात. उदाहरणार्थ, सार्वजनिक रस्त्यांवर दिवाबत्तीची सोय करणे, पाणीपुरवठा, सार्वजनिक स्वच्छता आणि मलनिःसारणाची व्यवस्था करणे, जन्म-मृत्यू, विवाह यांच्या नोंदी ठेवणे इत्यादी.

या व्यतिरिक्त नगरपरिषद जनतेला अधिक सेवा-सुविधा मिळाव्यात म्हणून अन्यही काही कामे करते. त्यांना 'नगरपरिषदेची ऐच्छिक कामे' म्हणतात. सार्वजनिक रस्त्यांची आखणी व त्यासाठी जागेचे संपादन करणे म्हणजे ती मिळवणे, गलिच्छ वस्त्यांमध्ये सुधारणा करणे, सार्वजनिक बागा व उद्याने बांधणे, गुांसाठी सुरक्षित निवारा उपलब्ध करून देणे इत्यादी. ही कामे नगरपरिषदेची ऐच्छिक कामे आहेत.

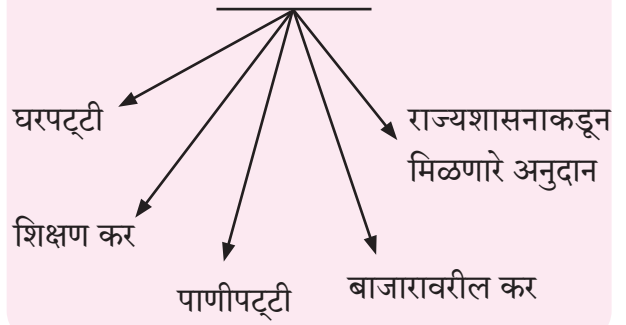

माहीत आहे का तुम्हांला ?

प्रत्येक नगरपरिषदेसाठी एक मुख्याधिकारी असतो. नगरपरिषदेने घेतलेल्या निर्णयांची तो अंमलबजावणी करतो. त्याला मदत करण्यासाठी अनेक अधिकारी असतात.

* तुम्हांला असा अधिकारी व्हायला आवडेल का ? तुम्ही आरोग्याधिकारी झालात तर कोणती कामे कराल ?

नगरपरिषदेच्या उत्पन्नाचे मार्ग

तुम्ही काय कराल ?

१. कचरावेचकांना तुमच्या घरातील कचरा देताना...
२. जलवाहिनी फुटल्यामुळे रस्त्यावर पाणी साठले आहे.....
३. पाणीपुरीसाठी अस्वच्छ पाणी वापरले जात असल्याचे तुमच्या लक्षात आले आहे....
४. पुलावरून अनेकजण नदीत निर्माल्याच्या प्लॅस्टिकच्या पिशव्या टाकत आहेत.....
५. गलिच्छ वस्त्यांच्या सुधारणेचा नगरपरिषदेचा कार्यक्रम वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाला आहे, परंतु त्यातील एखादी कृती तुम्हांला अयोग्य वाटते.....

नगरपरिषदेतर्फे आवाहन पत्र

डेंग्यूचा प्रसार रोखण्यासाठी डासांची उत्पत्ती थांबवा. त्यासाठी एवढे करा.

१. जुने टायर, नारळाच्या करवंट्या, जुने रिकामे डबे गच्चीवर किंवा आसपास साठवून ठेवू नका.
२. ताप उतरत नसल्यास ताबडतोब वैद्यकीय मदत घ्या.
३. परिसर स्वच्छ ठेवा.

* तुमच्या घरात आणि परिसरात या आवाहनाच्या आधारे तुम्ही काय कराल ?

४.३ महानगरपालिका

मोठ्या शहरांमध्ये नागरिकांना विविध सेवा देणाऱ्या स्थानिक शासन संस्थेला 'महानगरपालिका' म्हणतात. महाराष्ट्रात प्रथम मुंबई येथे महानगरपालिका स्थापन करण्यात आली.

शोधा म्हणजे आणखी समजेल...

आपल्या महाराष्ट्रात किती शहरांचा कारभार महानगरपालिका पाहते ?

तुमच्या शहराची महानगरपालिका केव्हा अस्तित्वात आली ?

शहराच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात महानगरपालिकेची एकूण सदस्यसंख्या निश्चित केली जाते. दर पाच वर्षांनी महानगरपालिकेच्या निवडणुका होतात. निवडून आलेले प्रतिनिधी नगरसेवक असतात. ते आपल्यापैकी एकाची महापौर व एकाची उपमहापौर म्हणून निवड करतात. महापौर हा शहराचा प्रथम नागरिक मानला जातो. महानगरपालिकेच्या सभांचा तो अध्यक्ष असतो. महानगरपालिकेच्या सर्वसाधारण सभेत शहराच्या अनेक प्रश्नांवर चर्चा होते. शहराच्या विकासासंबंधी अनेक महत्त्वाचे निर्णय तिथे घेतले जातात.

महानगरपालिकेच्या समित्या : महानगरपालिकेचा कारभार समित्यांमार्फत चालवला जातो. शिक्षण समिती, आरोग्य समिती, परिवहन समिती या त्यांपैकी काही महत्त्वाच्या समित्या आहेत.

महानगरपालिकेचे प्रशासन : महानगरपालिका आयुक्त हा महानगरपालिकेच्या प्रशासनाचा प्रमुख असतो. महानगरपालिकेने घेतलेल्या सर्व निर्णयांची तो अंमलबजावणी करतो. उदा., एखाद्या

महानगरपालिकेने प्लॅस्टिक पिशव्यांच्या वापरावर बंदी आणण्याचा निर्णय घेतला असल्यास त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी महानगरपालिका आयुक्त करतो. महानगरपालिकेचे वार्षिक अंदाजपत्रक तो तयार करतो. महानगरपालिकेच्या सर्वसाधारण बैठकींना तो उपस्थित राहतो.

करून पहा.

तुमच्या वर्गाची एक शिक्षण समिती तयार करा. मुले व मुली यांचे समान प्रतिनिधित्व असलेल्या या समितीने पुढील प्रश्नांवर चर्चा करावी व अहवाल तयार करावा.

(अ) वर्गखोलीतील सुविधा

(ब) वर्गाच्या छोट्या ग्रंथालयाच्या निर्मितीचा प्रस्ताव

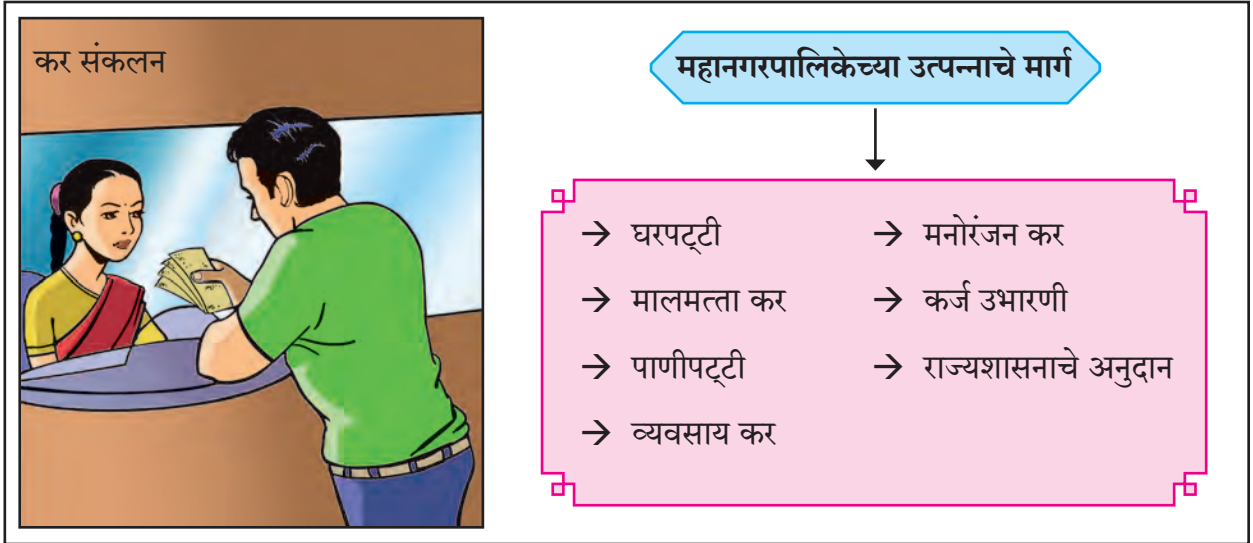
(क) क्रीडास्पर्धांचे आयोजन

माहीत आहे का तुम्हांला ?

एकूण लोकसंख्येत स्त्रियांचे प्रमाण जवळजवळ निम्मे आहे. तरीही राज्यकारभारात मात्र स्त्रिया अभावानेच दिसतात. आपल्या घरगुती कामातून स्त्रिया अन्न, इंधन, पाणी यांसारखे अनेक महत्त्वाचे विषय रोज हाताळतात पण यांबाबत निर्णय घेण्यात मात्र त्यांचा वाटा नसतो. घरच्या पाण्याची काळजी महिला घेते पण पाण्याच्या प्रश्नात तिचा सहभाग नसतो. स्थानिक शासन संस्थांमध्ये पन्नास टक्के राखीव जागांमुळे असे महत्त्वाचे प्रश्न तडीस नेण्याची संधी महिलांना मिळाली आहे.

खाली दिलेल्या यादीतून महानगरपालिकेची कामे शोधा व त्यांची एक सूची तयार करा.

हे वाचल्यावर तुम्हांला काय वाटले ?

- तुमच्या शहरात मेट्रो सुरू होणार आहे.
- चोवीस मजली इमारती बांधायला परवानगी मिळाली आहे.
- प्रत्येक प्रभागात उद्याने व विरंगुळा केंद्रांची निर्मिती केली जाणार आहे.
- शुद्ध पाण्याचा वापर बागा व गाड्या धुण्यासाठी करणाऱ्यांवर कारवाई होणार आहे.
- ओला कचरा परिसरातच जिरवण्याचे बंधन घातले आहे.

- ज्येष्ठ नागरिकांसाठी वृद्धाश्रमांची निर्मिती केली जाणार आहे.

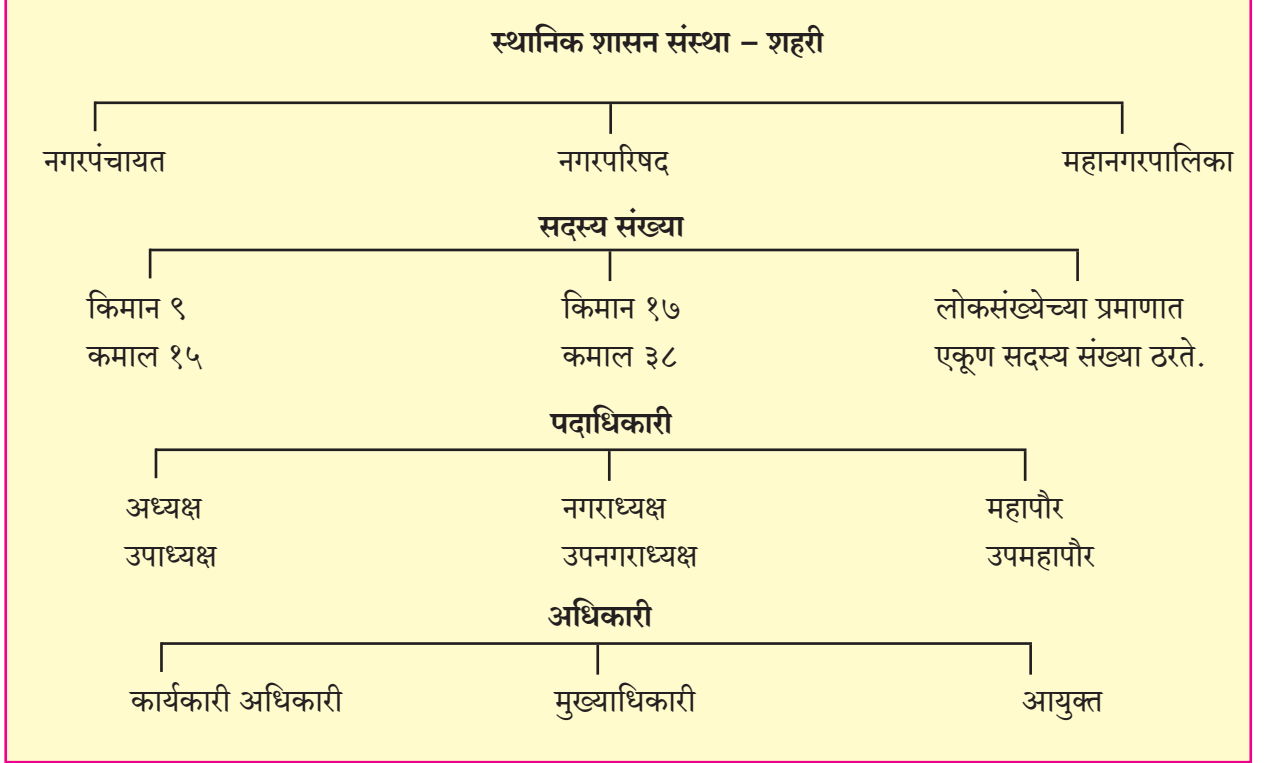
महानगरपालिकेने असे का केले ?

- महानगरपालिकेने टेकड्यांवर वृक्षतोड करून बांधकाम करायला परवानगी दिली नाही.
- डेंग्यू, स्वाइन फ्लू, कोरोना यांसारखे आजार नियंत्रणात ठेवण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या.
- अग्निशमन यंत्रणा अदृश्यावत केली.
- भाजी मंडईतील वजनकाट्यांची तपासणी केली.

काय कराल ?

तुमच्या परिसरातील नगरपरिषद किंवा महानगरपालिकेची रुग्णालये कोठे आहेत ते शोधा.

या रुग्णालयात कोणत्या सुविधा आहेत ? रुग्णालयात उपचार घेण्यासाठी काय करावे लागते ?

माहीत आहे का तुम्हांला ?

आरक्षण म्हणजे काय ? ते का आवश्यक आहे ?

ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद, नगरपंचायत, नगरपरिषद व महानगरपालिकांमध्ये जितक्या जागा जनतेने निवडून द्यायच्या असतात त्यांपैकी काही जागा अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व नागरिकांच्या मागास वर्गातील लोकांसाठी राखून ठेवलेल्या असतात. या जागांवर त्या त्या वर्गातील लोकच निवडून येतात. यालाच जागांचे 'आरक्षण' म्हणतात. तसेच एकूण जागांपैकी निम्म्या जागा महिलांसाठी राखीव असतात.

समाजातील वंचित घटकांना व महिलांना गावाच्या किंवा शहराच्या कारभारात भाग घेता यावा, निर्णयात सहभागी होता यावे म्हणून आरक्षण आवश्यक असते. लोकशाहीत सर्वांना सहभागाची संधी असणे आवश्यक असते.

स्वाध्याय

१. दिलेल्या पर्यायांतून योग्य पर्याय ओळखा व लिहा.

(१) महाराष्ट्रात प्रथम महानगरपालिका स्थापन करण्यात आली, त्या शहराचे नाव

(नागपूर, मुंबई, लातूर)

(२) शहर होण्याच्या प्रक्रियेत जी गावे असतात तेथे कामकाज पाहते.....

(नगरपरिषद, महानगरपालिका, नगरपंचायत)

(३) नगरपरिषदेच्या आर्थिक प्रशासनावर लक्ष ठेवतो.....

(मुख्याधिकारी, कार्यकारी अधिकारी, आयुक्त)

२. थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(१) शहरामध्ये कोणकोणत्या समस्या आढळतात?

(२) महानगरपालिकेच्या विविध समित्यांची नावे लिहा.

३. पुढील मुद्द्यांच्या आधारे शहरी स्थानिक शासन संस्थांविषयी माहिती देणारा तक्ता तयार करा.

४. सांगा पाहू.

(१) नगरपरिषदेच्या आवश्यक कामांमध्ये कोणकोणत्या कामांचा समावेश होतो?

(२) नगरपंचायत कोणत्या ठिकाणी असते?

५. तुमच्या जिल्ह्यात कोठे कोठे नगरपरिषद, नगरपंचायत व महानगरपालिका काम पाहते त्यांच्या नावांची यादी करा.

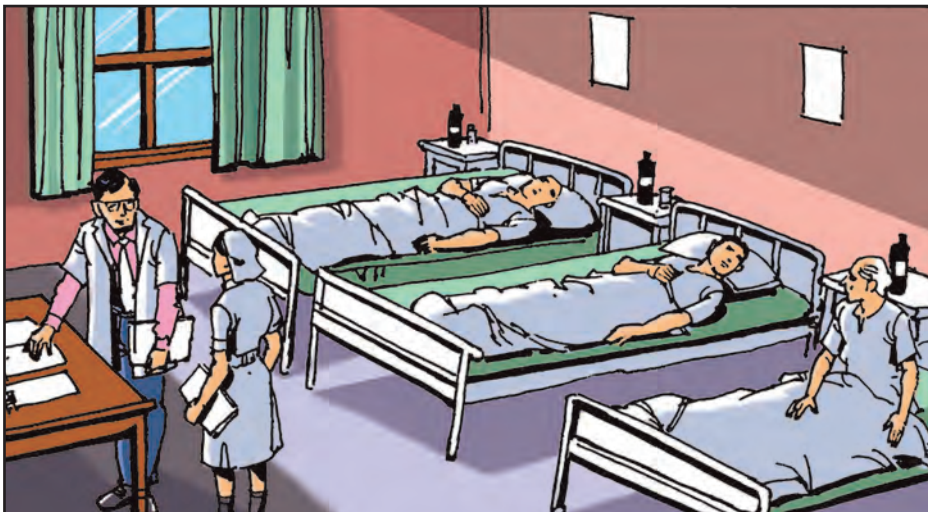
उपक्रम

(१) सार्थीच्या रोगांचा प्रसार होऊ नये म्हणून आरोग्य जागृतीविषयी घोषवाक्ये तयार करा व वर्गात लावा.

(२) आपल्या परिसरातील महानगरपालिकेला भेट द्या. तेथे कोणते नवीन उपक्रम हाती घेतले त्यांची माहिती मिळवा. तुम्ही त्यात काय योगदान देऊ शकता यावर वर्गात चर्चा करा.

मुद्दे	नगरपंचायत	नगरपरिषद	महानगरपालिका
पदाधिकारी			
सदस्य संख्या			
अधिकारी			

रुग्णालय